

*К.В. Легких,
аспірант
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник професор В.Г. Гончаренко)*

Поняття “спеціальні юридичні знання” та форми їх використання у кримінальному процесі

Ключові слова: спеціальні знання, спеціальні юридичні знання, кримінальне судочинство.

Реалізація конституційного права громадян України на судовий захист потребує нормативно-правового забезпечення. Загальновідомим є те, що висновки про рівень демократичності правової системи не можна робити, виходячи тільки із змісту матеріальних галузей права. Дослідження процесуальних норм та напрацювання науково обґрунтованих пропозицій щодо їх вдосконалення при проведенні правової реформи відбуваються у відповідних галузях юридичних наук (кримінальний, цивільний, господарський, адміністративний процеси, виконавче провадження тощо). Неабияке значення мають питання експертного забезпечення правосуддя, що потребують свого вирішення та нормативно-правового закріплення під час удосконалення процесуального законодавства в ході судової та правової реформ.

Становлення України як правової держави й здійснювана в ній судова реформа, результатом якої є прийняття органами державної влади низки нормативно-правових актів в галузі судочинства, в яких закріплені конституційні принципи, спрямовані на демократизацію правосуддя, підсилення гарантій забезпечення прав особи, зумовили вчених і практиків звернути особливу увагу на використання правових інститутів, пов'язаних з процесом доказування в сфері кримінального судочинства.

В разі розв'язання питань щодо порушення кримінальних справ та в процесі їх розслідування, а також у випадку судового розгляду цивільних чи адміністративних справ виникають потреби розв'язання питань, що торкаються специфіки різноманітних галузей знань. Природно, що як би добре не були підготовлені й яку б високу кваліфікацію не мали особи, котрі здійснюють провадження у справі, вони не можуть володіти достатньо глибокими знаннями для розв'язання всіх питань, що стосуються різноманітних галузей науки, техніки, виробництва. В разі розгляду обставин справи в межах кримінального, цивільного, адміністративного судочинства загальним завданням постає розв'язання правових питань. Часто це пов'язується з потребою використання спеціальних знань. За певних обставин дослідженню підлягають не лише фактичні обставини справи, що належить розгляду органами досудового слідства чи судом, а й правові підстави прийняття відповідних процесуальних рішень, що мають юридичне значення. Такими правовими підставами можуть бути норми права, від правильності тлумачення яких залежить правильність прийняття процесуальних рішень.

Питання теорії й практики використання спеціальних знань в судочинстві, призначення й проведення судової екс-

пертизи в цивільному та кримінальному процесі досліджувалися багатьма відомими вітчизняними й зарубіжними вченими, фахівцями в галузі криміналістики, експертології та кримінального й цивільного процесу. Багато які з проблемних питань розкриті в ґрунтовних працях Т.В. Аверьянкової, В.Д. Арсєнєва, Л.С. Ароцкера, Р.С. Белкіна, Т.В. Варфоломєєвої, А.І. Вінберга, В.Г. Гончаренка, Г.І. Грамовича, А.В. Дулова, О.О. Ейсмана, А.В. Іщенко, Л.М. Карнєєвої, Н.І. Клименко, В.П. Колмакова, Ю.Г. Корухова, В.К. Лисиченка, В.М. Махова, М.М. Міхеєнка, Ю.К. Орлова, І.Л. Петрухіна, О.Р. Росинської, М.Я. Сєгая, М.С. Строговича, В.В. Циркаля, В.І. Шиканова, О.Р. Шляхова та ін.

Ретроспективний розгляд та узагальнення інтересу визнаних вчених-юристів до спеціальних юридичних знань, того, яке місце і чому у їх теоретичних дослідженнях зайняла місце ця проблема, дозволяють визначити й оцінити у загальних рисах їх науковий внесок у поповнення знань про поняття й сутність спеціальних юридичних знань, а головне – з'ясувати методологічні засади аналізу обраної проблеми.

Мета статті – проаналізувати наявні у зарубіжній та вітчизняній науковій думці підходи до теоретико-методологічного дослідження юридичних знань як спеціальних.

Принципово важливим й водночас спірним до сьогодні питанням є віднесеність до розряду спеціальних знань, котрі використовуються у судочинстві, знань в галузі права. В зв'язку з розглядом питань призначення судової експертизи в кримінальних і цивільних справах, судам вказано на неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань, а також порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду (зокрема щодо вини, неосудності чи недієздатності особи тощо [10]).

Науковці вказують на те, що практика судової реформи породила чимало проблем, пов'язаних з реалізацією права юридични-

ми й фізичними особами. Процесуальна модель побудови правосуддя включила у розгляд справ судові органи, наділені широкою компетенцією розглядати на кожному етапі справи, застосовуючи законодавство в його широкому розумінні. Вирішуючи справу, суддя використовує загальні й спеціальні знання і, в першу чергу, норми Конституції України та інших правових актів. Суддя як найголовніший суб'єкт судового процесу наділений повноваженнями тлумачити норми права, проводити системне дослідження різних законів, керуватися роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України, зокрема, з питань застосування законодавства, бути обізнаним з міжнародно-правовими актами, які є чинними (ратифікованими) в Україні [11, 32]. Водночас, як судді, так і досудові органи вправі використовувати для розв'язання процесуальних питань спеціальні знання, якими володіють фахівці з різноманітних галузей знань шляхом призначення судової експертизи.

Ставлення вчених до цієї проблеми не однозначне, а в окремих випадках навіть діаметрально протилежне – від визнання знань в галузі права тими, які можна без будь-яких застережень визнавати різновидом спеціальних і використовувати в інтересах судочинства, до рішучого заперечення можливості включення таких знань до переліку спеціальних та категоричної відмови від їх використання в доказуванні, в досудовому слідстві, а також заперечення можливості призначення й проведення правових експертиз. На думку О.О. Ейсмана, пізнання в галузі законодавства і науки права, іншими словами – юридичні знання, не відносяться до спеціальних пізнань в тому смислі, в якому це поняття вживають в законі [14, 91]. Водночас виникає питання щодо віднесення до розряду спеціальних криміналістичних знань. В.Г. Гончаренко характеризує спеціальні криміналістичні знання в процесуально-правовому розумінні як знання в галузі криміналістичної техніки, що застосовуються спеціально підготовленими особами для пізнання об'єктів при здійсненні юридичної діяльності з їх природничо-наукового і технічного боку

[4, 118]. Його підтримує Г.І. Грамович, на думку якого криміналістичні знання – це система тісно пов'язаних юридичних і природничо-технічних наукових відомостей, які загалом відносяться до юридичних знань. Але враховуючи складність цієї системи, багатоплановість розв'язуваних за її допомогою завдань, можна виокремити природничо-наукові відомості, що використовуються для пізнання об'єктів в процесі розкриття, розслідування і запобігання злочинів [5, 10–11].

Окремі науковці звертають увагу на те, що слідчий у провадженні слідчих дій завжди використовує свої спеціальні знання, навички й уміння. Йому потрібні спеціальні знання з різних галузей науки й техніки. Але крім не правових спеціальних знань, навичок й умінь, слідчому потрібні й правові спеціальні знання, навички та уміння для проведення розслідування кримінальних справ: він повинен знати кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство, оволодіти тактикою проведення слідчих дій і методикою розслідування окремих видів злочинів. В зв'язку з цим науковці вказують на неспроможність ствердження того, що спеціальні знання не повинні відноситися до галузі права [7]. І навіть противники визнання правових знань знаннями спеціальними ведуть мову про те, що в разі виникнення труднощів у розв'язанні практичних питань правозастосовчої діяльності в процесі застосування, наприклад, норм митного, податкового, банківського чи інших галузей права, а також і питань, пов'язаних із застосуванням іноземного права припустимим є отримання допомоги з використання таких знань в непроцесуальній формі, зокрема консультування [13, 17]. Але будь-яке консультування слідчого чи судді має на меті отримання консультації від спеціаліста. Отже, і правові знання такого спеціаліста є спеціальними.

Процеси диференціації наукового знання, що супроводжують розвиток науки взагалі, не обходять стороною і юридичні науки. Слідчий, котрий розслідує кримінальну справу, суддя, який здійснює судовий розгляд кримінальної, цивільної,

адміністративної чи господарської справи, прокурор, що здійснює нагляд за дотриманням законності під час досудового слідства та судового розгляду справ, суддя Конституційного Суду та багато інших представників юридичних професій в обов'язковому порядку мають вищу юридичну освіту і певний рівень фахових знань в галузі права. Проте ці особи, як правило, мають поглиблені знання лише в певній галузі права і не можуть в необхідній мірі орієнтуватися у всіх тонкощах кожної з підгалузей права, а тим більше в усьому масиві законів, які до того ж постійно змінюються, доповнюються, розвиваються. Водночас, знання особливостей та тонкощів сучасного законодавства в багатьох випадках конче потрібне для всебічного, повного і об'єктивного розгляду справи з метою встановлення істини.

Тому ми поділяємо думку В.М. Махова стосовно того, що, наприклад, з боку слідчого було б неправильним ігнорувати поглиблені знання юристів, котрі спеціалізуються в якійсь вузькій сфері правової діяльності, що виходить за межі його професійної діяльності. Адже, хоча професійні знання слідчого (судді) – це правові знання, але далеко не всі із правової сфери, а насамперед, кримінального права, кримінального процесу, криміналістики [9, 46–47].

Правові знання юристів, що використовуються в їх професійній діяльності можна поділити на дві великі категорії. Перша – це ті правові знання, що потрібні їм для безпосереднього виконання функціональних обов'язків і без володіння якими неможливим було б виконання їх професійних функцій. Для слідчого чи прокурора такими є знання норм матеріального і процесуального права, криміналістики, судової психіатрії та юридичної психології, основ судової бухгалтерії тощо. Для судді суду загальної юрисдикції необхідним є володіння певним обсягом знань в галузі кримінального, цивільного, господарського, адміністративного права та процесу, криміналістики, відповідних законодавчих норм, що регулюють організацію й здійснення судочинства, для судді Конституційного Суду неможливо уявити виконання

його обов'язків без досконалого знання положень конституційного права, теорії та історії держави і права, норм міжнародного права тощо. Друга категорія правових знань – це знання основних положень тих підгалузей права і тих правових норм, що власне визначають кваліфікацію юриста, проте володіння якими не пов'язується з безпосереднім виконанням функціональних обов'язків. Такими, наприклад, для слідчого є знання в галузі арбітражного процесу, теорії оперативно-розшукової діяльності, міжнародного приватного та публічного права, конституційного права, сімейного права тощо.

Поняття “спеціальні знання” варто застосовувати лише в галузі судочинства, а тому визначати всі правові знання в юридичній сфері як спеціальні було б не логічним. З іншого боку, професійні правові знання суддів, прокурорів, слідчих треба розглядати як поняття широке й водночас таке, що може перетинатися з іншими правовими знаннями. Знання, що виходять за межі професійних знань процесуальних осіб, але потрібні їм для виконання процесуальних функцій, слід вважати спеціальними. Такими спеціальними відносно професійної компетенції судді, прокурора чи слідчого можуть бути й знання в певній галузі права. В такому ж розумінні С.Ф. Бичкова веде мову про юридичні знання, вказуючи на те, що під юридичними знаннями слід розуміти знання осіб, відповідальних за ведення кримінального судочинства, зокрема, в частині повноважень з кваліфікації діянь і виконання процесуальних норм, реалізації методики розслідування злочинів і тактики провадження слідчих дій. Зазначений перелік є загальною кваліфікаційною характеристикою особи, що проводить дізнання, слідчого, прокурора і судді, що базується на професійно обов'язкових знаннях, які визначають їх спеціальність. Всі знання, зокрема й юридичні, за межами цього кола знань, навичок і умінь, які використовуються суб'єктами доказування у конкретній кримінальній справі, можуть бути віднесені до спеціальних [1, 6–7].

Отже, носіями спеціальних знань у судочинстві є не тільки спеціалісти й експерти, яких залучають до розгляду справ по суті, але й самі суб'єкти розслідування чи розгляду справи судом. Для з'ясування сутності знань, що є спеціальними для осіб, які виконують процесуальні функції, треба враховувати їх знання, котрі зумовлені професією і володіння якими є професійно обов'язковими якостями особи. Такими знаннями є, насамперед, знання в галузі матеріального та процесуального права, володіння методикою розслідування злочинів, знання процедурних питань досудового слідства, судового розгляду, окремих питань прокурорської діяльності. Водночас, особи, котрі виконують процесуальні функції в галузі судочинства, можуть використовувати знання, які набуті ними під час отримання юридичної освіти. Такими є знання з галузі судової медицини, судової психіатрії та психології, судової бухгалтерії та судової статистики, теорії оперативно-розшукової діяльності. Такі знання особа набуває під час отримання базової освіти і в ході базової професійної підготовки чи підвищення кваліфікації. Ці знання є спеціальними, але використовуються в межах процесуальних повноважень особи на підставі наявного в неї професійного досвіду. В той же час знання в галузі судової медицини, судової психіатрії чи судової бухгалтерії, криміналістичної техніки тощо можуть бути і тими спеціальними знаннями, використовувати які може лише спеціаліст, оскільки певний спосіб їх використання не входить до професійних повноважень процесуальної особи. Так, процесуальне законодавство надає право слідчому залежно від слідчої ситуації та об'єктивних можливостей самому обирати і використовувати ті або інші науково-технічні засоби для виявлення, фіксації, вилучення й дослідження слідів чи інших об'єктів в ході проведення слідчої дії. Його компетенція у використанні таких спеціальних знань визначається відповідною процесуальною функцією та метою застосування спеціальних знань. Проте в разі потреби поглиблених досліджень тих

самих об'єктів з використанням тієї ж самої галузі знань – криміналістики, слідчий повинен призначати спеціальні дослідження і використовувати спеціальні знання з криміналістики у формі судової криміналістичної експертизи.

Не вдаючись в полеміку відносно форм процесуального застосування спеціальних знань, зазначимо, що вже півстоліття панівною є точка зору, яка з невеликими змінами і несуттєвими доповненнями сприймається сучасними вченими і практиками. Ми вважаємо істинним положення, за яким спеціальні знання та науково-технічні засоби в судочинстві застосовуються безпосередньо суб'єктами доказування, спеціалістами в сенсі ст. 128¹ та ст. 270¹ КПК, офіційно призначеними експертами (судовими експертами) [8, 11; 12, 15].

Допустимість і корисність одержання безпосередньо слідчим доказових фактів шляхом застосування спеціальних знань знаходить підтримку багатьох авторів, які обґрунтовують свої твердження теоретичними положеннями доказового права і вимогами практики [2, 68; 3, 19]. Таким чином, слідчий (в основному) і названі нами інші суб'єкти доказування утворюють першу групу осіб, яким формально дозволяється використовувати спеціальні знання в кримінальному судочинстві. Тому ми вважаємо помилковим твердження деяких авторів, зокрема, В.М. Махова, що самотійне, без сприяння обізнаних осіб, використання слідчим спеціальних знань не є процесуальною формою їх використання на тій підставі, що в КПК не існує норм про надання йому таких повноважень [9, 74]. По-перше, для слідчих та інших суб'єктів доказування, які за освітою і характером діяльності належать до гуманітарних професій, знання в галузі криміналістичної техніки, що переважно застосовується під час проведення слідчих дій, безумовно, є спеціальними і, по-друге, саме їх використання слідчим на досудовому слідстві та суддею в ході судового розгляду передбачено і навіть рекомендовано цілою низкою норм КПК, зокрема, ст. 85, 85¹, 85², 114, 176, 195. Крім того, приписи ст. 85 КПК дають

право слідчому використовувати спеціальні знання та науково-технічні засоби під час проведення будь-якої слідчої дії.

Другою процесуальною формою використання спеціальних знань є участь у проведенні слідчих та судових дій спеціаліста. Ним практично одноставно на підставі кримінально-процесуальних норм вважають особу, яка володіє знаннями та навичками і залучається органом дізнання, слідчим, прокурором або судом для сприяння у виявленні, закріпленні та вилученні доказів. Процесуальні обов'язки і права спеціаліста точно викладені в законі. В ст. 128¹ КПК сказано, що спеціаліст зобов'язаний за дорученням слідчого брати участь у проведенні слідчої дії, використовуючи свої спеціальні знання і навички для сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів; звертати увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та закріпленням доказів; давати пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають під час проведення слідчої дії [6, 328]. Підкреслюючи зростаючу роль спеціалістів у розслідуванні, а також у судовому розгляді справ, необхідність розширення сфери застосування їхніх знань і навичок, варто вказати на неприпустимість змішування функцій спеціалістів з функціями експертів, коли перші на підставі огляду слідів та інших об'єктів на місці події роблять висновки, наприклад, про непридатність слідів для ідентифікації, про що робиться відповідний запис в протоколі огляду. Не викликає сумнівів положення, що якщо слідчий може й сам застосувати які-небудь засоби, все ж краще ці операції доручати спеціалісту. Це дозволить слідчому ефективніше проводити слідчі дії в тактичному плані. Значне розширення використання знань спеціалістів, безумовно, слід визнати позитивним явищем. В той же час слідчі нерідко передоручають спеціалістам застосування криміналістичної техніки, не контролюючи їх, сподіваючись на їхній досвід і знання, а це іноді призводить до того, що фіксуються такі обставини і предмети, які не мають відношення до справи, а важливі – ігноруються.

Третьою процесуальною формою використання спеціальних знань є проведення судової експертизи, яка призначається у випадках, коли для вирішення питань, що мають значення для справи, під час провадження у справі необхідні спеціальні знання в галузі науки, техніки, мистецтва тощо. Експертиза може бути проведена спеціалістами практично у будь-якій галузі знань, а експертом може призначатись будь-яка особа, яка не зацікавлена у справі та яка

формально й фактично є обізнаною у даних питаннях [6, 196, 198].

Експерт бере участь у формуванні доказів, а збиранням їх і оцінкою займаються за визначенням лише слідчий та інші особи, які саме на основі збирання і оцінки доказів можуть відстоювати свою процесуальну позицію (доказування) та вимагати прийняття відповідного юридичного рішення.

Список літератури:

1. *Бычкова С.Ф.* Организация назначения и производства судебной экспертизы: Учебное пособие. – Алматы: Жет жаргы, 1999. – 98 с.
2. *Герасун Л.* Огляд речових доказів у криміналістичному кабінеті // Радянське право. – 1963. – № 5.
3. *Гончаренко В.Г.* Науково-технічні засоби у роботі слідчого. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972.
4. *Гончаренко В.И.* Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы). – К.: Вища школа, 1980. – 260 с.
5. *Грамович Г.И.* Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений: Учебное пособие. – Минск: МВШ МВД СССР. – 1987. – 66 с.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.Т. Маляренка та В.Г. Гончаренка. – К.: Юрисконсульт, 2007. – 896 с.
7. *Линдмяз Х.* Понятие специальных знаний, навыков и умений // Использование специальных знаний в советском уголовном процессе: Труды по правоведению. Ученые записки Тартуского университета. – Тарту. – 1984.
8. *Лисиченко В.К., Циркаль В.В.* Формы использования специальных познаний и виды участия специалистов на предварительном следствии // Применение специальных познаний в борьбе с преступностью. – Свердловск, 1983.
9. *Махов В.Н.* Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: Монография. – М.: Изд-во РУДН, 2000. – 296 с.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8 “Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах” зі змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 25 травня 1998 р. № 15
11. *Селиванов А.О.* Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи // Право України. – 2002. – № 8.
12. *Селиванов Н.А.* Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступлений / Вопросы криминалистики. – М., 1964. – № 12.
13. *Степанов В.В., Шапиро Л.Г.* О судебной правовой экспертизе // Вестник криминалистики. Вып. 4(24). – М.: Спарк, 2007.
14. *Эйсман А.А.* Заключение эксперта. Структура и научные обоснования. – М.: Юрид. лит., 1967. – 152 с.

РЕЗЮМЕ

В статье проводится анализ понятия “специальные юридические знания” исходя из научных трудов специалистов в области уголовного процесса и криминалистики, формам их использования в уголовном судопроизводстве Украины.

SUMMARY

The article analyses the notion of “special legal knowledge” proceeding from research of specialists in the field of criminal procedure and criminalistics as well as forms of its application in criminal proceedings of Ukraine.

*Рекомендовано кафедрою кримінального процесу
та криміналістики*

Подано 15.10.08